

Fliegauf Gergely

A börtönlázadás – okok, befolyásoló tényezők, prevenciós stratégiák (2. rész)¹

Dolgozatunk második részében először a hétköznapi életben is jelenlévő, alapvető társadalmi jelenségeket vesszük sorra, amelyek hatással vannak a börtönre; majd a második fejezetben két jelentős társadalmi és nemzetközi visszhangot kiváltó börtönlázadást – az 1971-es atticai lázadást (USA), majd az 1990-ben Angliában történt Strangeways börtönlázadást – vizsgálunk meg.

A halálbüntetés, a szabadságvesztés büntetés társadalmi megítélése – a börtönök telítettsége Európában

Napjainkban a modern társadalmakban az abolicionizmus már inkább szabadságvesztés-büntetés ellenességet jelent, mintsem halálbüntetés vagy rabszolgotartás ellenességet. A halálbüntetés megítélésének változása szülte meg világszerte a börtönöket, és a modern értelemben vett büntető igazságszolgáltatást is, aminek két elve – a *nulla poena sine lege* és a *nullum crimen sine lege* – intézményesítette a börtönöket a szabadságvesztés büntetések végrehajtására. A végrehajtandó szabadságvesztés azonban számos olyan kérdést vet fel, amelyek – a humanizmus oldaláról szemlélve a jelenséget – ismét a társadalomra vetítik a felelősséget embertársaink indokolatlan és mechanisztikus szenvedései miatt. Az egyik ilyen jelenség: a börtönlázadás.

Taylor (2004) kutatása néhány meglepő adattal szolgált az amerikai társadalom vélekedéséről a halálbüntetéssel kapcsolatban. Az USA állampolgárainak 69%-a jogosnak vélte a halálbüntetés kiszabását emberölés büntette esetén, 41%-uk gondolta úgy, hogy a halálbüntetésen keresztül visszatartó hatás (generális prevenció) érvényesül, 36%-uk véleménye szerint növelni kellene a halálbüntetések számát, valamint – ez a legfigyelemreméltóbb adat – a megkérdezettek szerint a halálra ítélték átlagosan 10%-os arányban ártatlanok. Ez utóbbi vélekedéssel kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy az adatokban nemre, politikai, vallási és etnikai hovatartozásra tekintettel nagy volt a szórás, de az átlag 10% körüli. A halálbüntetésről való vélekedés a retribúció majdnem leplezetlen kifejeződése. Feltételezhetjük, hogy a szabadságvesztéssel kapcsolatban jóval magasabb retribúciós adatokat kapnánk, de az ártatlanság megítélésében is jóval nagyobb lenne a szórás.

Egy dél-afrikai kutatás (Minnaar és munkatársai, 2000) szerint a válaszadók 43%-a válaszolt igennel arra a kérdésre, hogy a börtön engedelmessé teszi-e a bűnözőket, azonban 71%-uk arra is igennel válaszolt, hogy a rabok új bűncselekmé-

1 A tanulmány első része a Börtönügyi Szemle 2006. évi 4. számában jelent meg. (A szerk.)

nyeket sajátítanak el a börtönökben, csak 48%-uk vélte úgy, hogy a börtön funkciója inkább a büntetés. Az új bűncselekmények elsajátítása mindenképpen diszfunkció, azaz olyan jelenség, ami a társadalom explicit akaratát nem tükrözi a bűnelkövetőkkel szemben. A társadalom implicit (nem kommunikált) akaratnyilvánítása nem minden esetben illegális, azaz a börtönbeli diszfunkciók működése vagy fenntartása inkább illegitim kategória. Az illegitim itt azt jelenti, hogy a börtön nem úgy funkcionál, ahogy azt a fogvatartottak – mint támogatott, szolgáltatást élvező személyek – vagy azok hozzátartozói, sőt némely esetben akár a civil szféra toleráns attitűdű képviselői elvárnák, hanem egy sajátos bosszútudat érvényesül, amit retribúciónak hívunk.

Krus és Hoehl (1994) kétszáz országra, és több mint ötvenezer aktára kiterjedő kutatása szerint a bebörtönzés (inkarceráció) prediktív faktorai 69%-ban – nagyjából fele-fele arányban – a javak egyenlőtlen elosztása és a család felbomlása voltak, és csupán 31%-ot képeztek az egyéb faktorok, mint pl. a csavargás vagy a kábítószer-fogyasztás.

A kábítószer-probléma egy olyan, a börtön szempontjából kirívóbb probléma jelentős faktora, ami szintén jelentősen sújtja a börtönök világát, és ez nem más, mint a túltelítettség. A kábítószer-problémával szembesülő fogvatartottak aránya az európai börtönökben jelentős. A börtönbeli kábítószer-probléma még nem rendelkezik definícióval, a következőket jelentheti:

- a kábítószer bűncselekményeket elkövető személyek aránya a börtönpopulációban
- a kábítószer-fogyasztók aránya a börtönpopulációban
- kábítószer-fogyasztási prevalencia értékek a börtönben
- kábítószer-fogyasztás a börtönben
- a kábítószerrel összefüggő fertőző betegségek terjedése a börtönben

Az EMCDDA (2005) adatai szerint az európai országokban mind az öt fentebb említett faktor negatív tendenciát mutat.

Stoever (2002) az Európa Tanács országaiban végzett kutatása alapján a következő kockázati tényezőket látja kábítószer-probléma és börtön kapcsolatában:

- a börtönökben túltelítettség, rossz étkeztetés és szegényes higiéniai feltételek találhatók
- a fogvatartottak általában a társadalom azon sérülékeny szegmenseiből származnak, amelyek egyébként is veszélyeztetettek HIV és TBC megbetegedés szempontjából
- a börtönbeli egészségügyi ellátás nem épít a prevencióra
- a börtönbeli, fogvatartottak közötti szexuális érintkezés és az injekciós droghasználat – mint kockázatkereső magatartások – a börtönökben gyakoriak

Megjegyzendő, hogy a börtönbeli egészségügyi prevenció gyakran ütközik az emberi jogokkal, és az adott államok alkotmánya által deklarált jogokkal.

A börtönök telítettsége fontos hatékonysági faktor, megmutatja a társadalmi explicit (kinyilvánított) akarat és a börtönök kialakításához szükséges társadalmi

erő kapcsolatát, azaz egy arra utaló irányszám, hogy az adott társadalom a fogvatartottakat és a velük foglalkozó személyzetet mennyire képes megbecsülni. A fogvatartotti ráta (a százezer lakosra eső fogvatartottak száma) pedig megmutatja, hogy a fogvatartott bűnözők (hangsúlyozandó, hogy a bűnözés ebben a tekintetben mindenképpen deviancia, nem szociális-etikai attribútum) elleni immunrendszer a társadalom mekkora részét terheli le. Az utóbbi mutató teljesen objektív mérőszám, az előbbi sajnos nem az, mert telítettséget a hivatalosan megállapított férőhelyek és az előbban elhelyezett fogvatartottak számának százalékos aránya adja. A férőhelyek végső összegét általában egyéni férőhellyel (pl. 4 m²/fő) számolva a nemzeti kormányzati szervek állapítják meg.

Cavadino és Dignan (2006) az európai börtönrendszereket a stratégiai fejlődés szerint a következő „archetipikus” kategóriákba sorolja:

1. Anglia és Wales: ingadozás a megengedő és elnyomó metódusok között,
2. Németország: korporativizmus, azaz szövetségi rendszer, nem vonatkozik külön törvény a büntetés-végrehajtási tartományi kialakítására, csak a szövetségre,
3. Franciaország és Olaszország: szövetségi rendszer és katolicizmus,
4. Svédország és Finnország: északi szociális demokrácia,

A fentiekén túl további a társadalom-kategorizációk a következők lehetnek:

5. Spanyolország és Portugália: európai integráció a nyolcvanas években, jelentős büntetés-végrehajtási reformok és beruházások,
6. Visegrádi és balti államok: európai integráció a kilencvenes években, átalakulás a jelenben, gazdasági nehézségek a büntetés-végrehajtási rendszerekben,
7. Románia és Bulgária: európai integráció az ezredforduló után, átalakulás a jelenben, gazdasági és emberi jogi nehézségek a büntetés-végrehajtási rendszerekben.

Az 1. sz. táblázat néhány adatot tartalmaz a fentieknek megfelelően az európai börtönrendszerek túltelíttségéről.

A táblázatból látható, hogy sem kulturális, sem gazdasági, sem pedig történelmi együttthatók nem befolyásolják a büntetés-végrehajtás funkcionális hatékonyságának e két markáns mutatóját. Megállapítható azonban, hogy a balti államokban nagyon magas a fogvatartotti ráta, amely azonos kategóriába esik egyébként Ukrajnáéval. Ezek az országok egykori szovjet tagállamok, lehetséges, hogy ez generálja a magas fokozatú állami büntető apparátust. A szlovák alacsony telítettségi mutató az egyedi jogi szabályozás következménye. A holland rendszer az egyedüli, ahol a „kábitószercsempészek” külön kategóriát képeznek, az ő adataik is az fogvatartottak mérőszámaiba tartoznak. Hollandia egyébként a migráció és a kábítószercsempészes probléma miatt a jövőben jelentős börtönügyi kihívások elé néz. Spanyolországban zajlottak Európában a legnagyobb börtönépítési beruházások, és mégis túltelíttség tapasztalható, Angliában pedig jelentős a magántőke által üzemeltetett börtönök aránya (kb. 10%), és úgy tűnik, hogy ez sem szüntette meg a túltelítettséget. Érdekes, hogy Magyarország és Románia objektív mérőszámai (fogvatartotti ráta) megegyeznek.

Kategória	Ország	Fogvatartotti ráta	Telítettség
1	Anglia és Wales	145	109
1	Skócia	142	113
1	Észak-Írország	83	106
2	Németország	97	100
2	Hollandia	127	98
2	Belgium	90	113
3	Franciaország	88	110
3	Olaszország	97	131
4	Norvégia	68	97
4	Svédország	78	103
4	Finnország	75	112
4	Dánia	77	95
5	Spanyolország	143	129
5	Portugália	123	104
6	Csehország	189	103
6	Szlovákia	169	87
6	Lengyelország	228	121
6	Magyarország	163	145
6	Észtország	333	102
6	Lettország	315	79
6	Litvánia	235	84
7	Bulgária	148	131
7	Románia	163	104

Forrás: King's College London (2006)

Két társadalmi jelentőségű börtönlázadás elemzése

Attica

Az Attica Büntetés-végrehajtási Intézet az USA New York Államában, Attica városában található. 1971 augusztusában az ország ellentétes pólusán, a déli fekvésű San Francisco San Quentin börtönében elhunyt George Jackson, aki a Black Panthers nevű börtöngeng alapító tagja volt. A Black Panthers mellett Jackson jelentős szerepet játszott a Black Guerilla Family nevű, marxista, politikai célzattal alakult börtöngeng létrejöttében is. Jackson 1970. augusztus 7-én tárgyalásra állították elő, a tárgyalás után a testvére megpróbálta kiszabadítani, de a rendőrséggel vívott tüzharc során az ifjabbik Jackson életét vesztette. Az esemény után a San Quentin börtönben egy kisebb börtönlázadás tört ki, amiben a Black Panthers vezérének a személyzet lelőtte. A hírek hamar Atticába jutottak, és ebben a börtönben is megkezdődött a szervezkedés, aminek a fő oka a faji elnyomás volt. A börtönben összesen 2300 fogvatartott volt, túlnyomó többségük, 75-85%-uk Puerto Rico-i vagy afroamerikai. A

383 testületi tagot számláló személyi állomány ezzel szemben fehér börtönőrökből állt. A büntetőintézetbe sok gengtag került, ebben a börtönben nyertek elhelyezést a Black Militants nevű börtöngeng vezetői. 1971. szeptember 9-én a fogvatartottak magukhoz ragadták a hatalmat – egy labdarúgó mérkőzés alkalmával –, és 39 börtönört túszul ejtettek. Követelésük mégsem a rasszizmus ellen irányult, mint az várható lett volna, hanem a következőket tartalmazta:

- javítsanak a börtönbeli életkörülményeken,
- építsenek zuhanyzókat a börtönben,
- indítsák be az iskolai oktatást,
- lehessen a börtönben szakmát szerezni.

(Megjegyzendő, hogy e négy egyszerű követelés szinte teljes egészében lefedi a mai magyar büntetés-végrehajtási szakmapolitikai legalapvetőbb pillérét, a fogvatartotti programok promotálását.)

A lázadás negyedik napján mintegy ezer rendőr rohamozta meg a börtönt. Az öszszecsapásnak 40 ember esett áldozatául, akik közül tizenegyen túsok voltak. Negyven ember megsemmisítése nyilvánvaló hatósági túlkapás és barbár cselekedet volt. Ezt elismerve az amerikai kormányzat a hozzátartozóknak 2000-ben 8 millió dollár, 2004-ben 12 millió dollár kártérítéssel szolgált.

Attica aktuálpolitikai háttere

Az esemény idején az USA éppen hadat viselt Vietnam ellen, és két fontos szövetségese, Ausztrália és az Egyesült Királyság, kivonta csapatait, továbbá az amerikai népesség 60%-a ellenezte a háborút. Az Egyesült Államok 1971 februárjában Bécsben aláírja a pszichotróp szerekéről szóló egyezményt, ugyanakkor a társadalom egyre inkább azzal szembesül, hogy a Vietnamból hazatérő katonák amfetamin- és heroin-függők, valamint a kannabisz származékokat napi szinten, rendszeresen fogyasztják. Ekkoriban indul be a világ első metadon-programja, éppen azzal a céllal, hogy a háborús veteránok opiát-függőségét kezeljék. Az országon belül erősödik a hippizmus mozgalom. A hírhedt sorozatgyilkosra, Charles Mansonra éppen 1971 márciusában szabták ki a halálos ítéletet, de azt áprilisban életfogytiglan tartó szabadságvesztére módosították. A hippizmus mozgalom további erősödését jelzi, hogy Hair című musical töretlen sikere megindítja az egész társadalmat. Közvetlen még a San Quentin-i események előtt Görögországban marxista fogvatartottakat engednek szabadon a börtönökből, erről az eseményről George Jackson nyilván értesült.

Fontosnak tartom itt megjegyezni, hogy a hetvenes évek börtöngengjei az Egyesült Államokban sokkal szelídebb politikai irányzatokat képviseltek, mint a mai genggek, vagy legalábbis a szociális relativizmus elvének megfelelően ez több mint harminc év távlatából így tűnik.

A fogvatartottakat abban az időben nem fenyegette a fertőző betegségek veszélye olyan mértékben, mint napjainkban. Stephenson és munkatársai (2006) kutatása szerint az Egyesült Államok HIV pozitív populációjának egynegyed része szabadul minden évben a börtönökből. Az atticai események indították meg azt az indi-

vidualizációs áramlatot, amelynek köszönhetően a jelenlegi amerikai büntetés-vég-rehajtási stratégia az egyéniesítésen alapszik, azaz a börtönben dolgozó szociális jellegű munkát végző személyek igyekeznek a fogvatartottakra egyenként odafigyelni; de féltő, hogy ez meg szűnne, mivel egyértelműen hathatós, és minden fogvatartottra kiterjedő másodlagos HIV prevencióra van szükség a börtönben – az éppen a szabadulás előtt álló fogvatartottak esetében. A probléma nem egyedi jellegű, nem csak Amerikában tapasztalható, hanem például a balti államokban vagy Oroszországban is.

Treatment kritizmus

A treatment börtönbeli kezelést – vagy a magyar terminológia szerint – nevelést jelent. Ideológiája nagyjából azonos a napjainkban gyakrabban használt fogvatartotti programok elveivel, azaz, hogy a bebörtönzés célja nem csak a büntetés, hanem a fogvatartottak valamilyen szintű – foglalkoztatáson alapuló – rehabilitációja is. Nagy kérdés azonban, hogy a rehabilitáció meddig terjed, és milyen célt tűz ki maga elé. A reszocializáció célja elsősorban egy olyan élettér kialakítása a börtönben, amelynek segítségével a fogvatartott a hozott ártalmakkal (alacsony iskolai végzettség, esetleg illiteráció, alacsony SES – szocio-ökonómiai státusz stb.) képes szembeszállni (oktatás és képzés segítségével), és így növekszik esélye a társadalomba való visszailleszkedésre. A reintegrációs nézet ezzel szemben nem nagyon tartja szem előtt az említett ártalmakat, azok kezelését a börtön esszenciális feladatának tartja, és egyéb hozott ártalmakra koncentrálna (családon belüli erőszak, áldozattörténet, bullying – kortárs bántalmazás stb.), hiszen azok nagyobb részben határozzák meg a személy szociális attitűdjét. Természetesen a két metódus nem ennyire polarizált.

Az attikai események időszakában megjelent, és az azóta többszörösen cáfolt Martinson (Lipton és munkatársai, 1975) doktrína fő tézise az, hogy a börtönökben folytatott fogvatartotti programok nem hatékonyak a visszaesés szempontjából. A reintegráció versus reszocializáció vita nem fejeződött be abban az időszakban, hiszen O’Leary és Duffee (1971) magát a reintegráció alapját cáfolták azzal az elméletükkel, hogy a reintegráció nem ér semmit akkor, ha a szabaduló fogvatartott ugyanabba a szociális közegbe kerül vissza, mint ahonnan bekerült a börtönbe, és az adott közösséggel az adott időszak alatt nem történik semmi érdemleges. Az világos, hogy pszichológiai szempontból a „reszocializáció” kifejezés már önmagában is elmentmondásos, hiszen a többségi társadalomhoz nem szocializálódott egyént képtelenség „újra nevelni”, továbbá a reszocializáció elmélete a szimbolikus interakcionizmus azon elvével sem fér össze, hogy a társadalmi elit sajátos kommunikációja definiálja a devianciát. A reszocializáció tehát elvben az egész Chicagói Iskola szellemiségével ellentétes.

Röviden a Chicagói Iskoláról: Az 1920–1930-as évek során a Chicagói Egyetemen alakult szociológiai irányzat két vezéralakja Ernest Burgess városszociológus és G. H. Mead korai szociálpszichológus voltak. Mindkettejük elmélete elemi hatással volt a kriminológiára, sőt a két elmélet egyszerre teremtette meg a *szubkultúra* és

a társadalmi (vagy társas) kontroll fogalmát. Mead szimbolikus interakcionizmus elméletével a szociológia harmadik nagy ágát indította el (a funkcionalizmus és a strukturalizmus mellett), valamint megalapozta az amerikai szociálpszichológiát. Tanai szerint a társadalmi elit normákkal (jogszabályok, média, divat stb.) definiálja a középosztályt és a szubkultúrát. A középosztály engedelmeskedik a normáknak, a szubkultúra nem. A normák közvetítése interakciók által történik, a kommunikációs csatorna elemei a hatóságok, az intézmények, a szokások és az ideológiák. Az elit ilyen módon szimbolikus (nem kimondva, de mégis erősebben a leírt szónál) definiálja a szubkultúrát. Az elmélet a későbbi labeling (címkézés), geng, slum, getto stb. elméletek előfutára, valamint minden tekintélyelvűség-, konformizmus- és csoportnorma-kutatás hivatkozott alapja.

A reszocializáció a szociológiai irányzat megítélése szerint a társadalmi elit intézményszerű definíciós törekvése az általa meghatározott szubkultúra (a rabok) irányába.

Legújabbban nem elméletben, hanem rendszerszemléleti nézőpontból érheti kritika a treatment ideológiáját Rice és Grant (1997) részéről, akik azt állítják, hogy a felnőtt korú fogvatartottak esetében nem is lehet treatmentről beszélni, hanem inkább a treatment hiányáról; mert azt figyelték meg, hogy a folyamatosan változó szakmapolitika, az intézményi és a bürokratikus rutin a fogvatartotti programok bevezetését és alkalmazását rendkívül nehezíti.

Stoff, Breiling és Maser (1997) az antiszociális viselkedésről szóló kézikönyvükben (Handbook of Antisocial Behavior) vizsgálják és hangsúlyozzák az erőszakos viselkedés predikcióját, a vizsgálati eszközök, azaz a risk assessment jelentőségét, a személyiségjegyeket, a mentálisan sérült fogvatartottak nagy arányát, a bűnöző életmód elleni stratégia korai jelzőrendszerét, és a treatment hatékonyságát. Ezzel ellentétben azonban a kézikönyv hallgat a börtönkörnyezetről, pontosabban arról, hogy a börtön milyen jelentős mértékben segíti elő az erőszakot és antiszociális magtartást, a szerzők mintha tudomást sem vennének a személy-élethelyzet interakcióról, azaz a Stanfordi Börtönkísérletről.

A Zimbardo (1993) és Haney (1998) neve által fémjelzett szimulált börtönkísérlet 1973-ban szintén az attikai események után, vagy talán annak következtében zajlott le az egyetem egyik börtönné alakított helyiségében. A kísérlet elemzése egy külön tanulmányt követelne meg. Jelen dolgozat szerzőjénél hivatottabb elemző, Clements (1982) szerint a kísérlet egyrészt a szociálpszichológia fejlődéséhez járult hozzá abban a tekintetben, hogy kísérletileg bizonyította a társas (ez esetben a „társas” szót élesen el kell választani a „társadalmi” kifejezéstől, ami az angol nyelvben ugyanaz: *social*) közeg viselkedésre gyakorolt, elsődleges hatását, és ezzel támogatja az úgynevezett kognitív forradalmat. A diszciplinán kívül a szimulált börtön kísérletnek természetes hatása volt az addigi amerikai börtönügyi szakmapolitikára is. A börtönbeli erőszak, önkárosítás és öngyilkosság nem csak a totális intézményi sajátosságokból eredő kényszeres viselkedés lehet (jelen cikk szerzőjének véleménye szerint mégis inkább az), hanem sajátos kommunikáció, amely a börtön agresszív szociális közegében önt formát.

Ide tartozik még az alapvető attribúciós hiba jelensége is. A börtönszemélyzet egyes tagjainak vélekedése a rabokról legalább addig terjed, hogy a fogvatartottakat makacsnak, valamint megrögzött bűnözőknek tartják, mert olyan típusú attribúciós hibáknak engedelmessé válnak, hogy „nem kell bűnözni”, „inkább vállalt volna egy rendes munkát” vagy „ők már a gyerekeiket is úgy nevelik”. Az attribúciós hiba lehetetlenné teszi, hogy az érintett fogvatartók társadalmi összefüggéseket lássanak meg olyan jelenségekben, mint például a magas munkanélküliség egyes volt ipari városokban, illetve kisebb, elöregedő falvakban, vagy hogy egyes társadalmi rétegek többek között a közoktatásban tapasztalható szegregáció miatt képtelenek piac-képes szakképzettséget szerezni, és ezért nem jutnak munkához. Ezek a börtönörök azt hiszik, hogy a börtön minden társadalmi problémára megoldás lehet, így nézük veszélyes és káros a társadalomra.

Az attikai lázadás résztvevői munkát, képzést követeltek, és úgy tűnik, hogy ez a kívánságuk teljesült, sőt Schlosser (1998) szerint a börtönipar együttese olyan ügyintézőt, politikai és gazdasági feltételeket követel meg, amelyek jelentősen megnövelik a büntetés-végrehajtás költségeit, és jóval felülmúlják a szükséges támogatás mértékét. Nils Christie (2004), a posztmodern abolícionizmus egyik jeles képviselője merőben ellentétes véleményét fejt ki a Büntetésipar című könyvében, amelyben azt állítja, hogy az eltűzött börtönprivatizáció, az alacsony fogvatartotti bérezés, valamint az alantásnak mondható egyszerűbb munka a börtönbeli munkáltatást és képzést a rabszolgatartással teszi egyenlővé. Az Egyesült Államokban rendkívül magas a fogvatartotti ráta, összesen több mint kétmillió fogvatartott van az országban, és a velük foglalkozó mindösszesen 800 orvos és 1200 egyetemi végzettségű személy a fogvatartotti állomány alig két ezrelékét teszi ki, és ez nem feltételezi, hogy a fogvatartottakkal külön a személyiségük fejlődése érdekében foglalkoznának a börtönökben. A normákat és a képzések menetét a nagyvállalkozók által alkalmazott közgazdászok és jogászok alkotják meg. (Megjegyzendő, hogy Magyarországon ennél valamivel kedvezőbb a helyzet, egy egyetemi végzettséggel rendelkező testületi tagra körülbelül 80 fogvatartott jut, azonban azt is hozzá kell tenni, hogy ezen állomány nagy része nem foglalkozik közvetlenül a fogvatartottakkal.)

Az attikai lázadással kapcsolatban az amerikai közéletet jelentős mértékben felkavaró Kitty Genovese esetet is meg kell említeni, holott igaz, hogy korábban történt, a lázadás előtt hét és fél évvel. Az eset leírása nagyon röviden a következő: 1964. március 13-án 03.15-kor a 28 éves Kitty Genovese New York Queens negyedében leparkolt az autójával, és gyalog hazafelé indult. A sötétben Winston Moseley megtámadta, megerőszakolta, többször megszurta, majd a sorsára hagyta. A rendőrségi jegyzőkönyvek szerint az esetet 38-an nézték és hallgatták végig, ugyanis Kitty Genovese hangosan üvöltött, és könyörgött az életéért. Mindezek ellenére a rendőrséget csak 03.50-kor hívták, és a rendőrök két percen belül a helyszínen voltak, de Kittyt már nem tudták megmenteni. A tanúk úgy nyilatkoztak, hogy mindannyian azt hitték, hogy valaki már kihívta a rendőrséget.

Darley és Latané (1968) az esetet követően laboratóriumban szimulálták a helyzetet a következők szerint. Egyetemista diákok hallgatói önkormányzati ügyekről „beszélgettek” úgy, hogy nem láthatták egymást. A kísérletben valójában egy személy vett csak részt, a többi beszélgetés magnóra volt rögzítve. Ekkor az egyik diák epilepsziás rohamot „kapott”, és segítséget kért. Minél többen „tudtak” a rohamról, annál kevesebb volt a segítségnyújtási hajlandóság (bystander effect). Kitty Genovese tehát azért nem jutott segítséghez, mert a felelősség megoszlott. A helyzetet a döntés szempontjából általánosítva, viszont a segítségnyújtást a jogi döntéshozatal szintjére egyszerűsítve Darley (Robbennolt és munkatársai, 2003) egy későbbi cikkben említi, hogy gyakran a rossz döntések kompenzációjaként a döntéshozók inkább hajlamosak megbüntetni azt a személyt, akitől esetleg bocsánatot kellene kérniük. A jogi ügymenetben esedékes döntéshozatalt nem csak a jogszabályok és egyéb jogi jellegű normák határozzák meg, hanem a szereplők aktuális társadalmi státusza, továbbá a döntéshozó vélekedése is. Hiába tehát az egyéniesítés – és a gondosan előkészített ügymenet –, a döntés mindenképpen attitüdinális (attitüdök által vezérelt) lesz.

Kevesen tudják azt a tényt, hogy Kitty Genovese gyilkosa, Winston Moseley részt vett az atticai eseményekben, és ezek után a következőt írta a börtönről: „A börtön a jelenlegi állapotában eleve egy gonosz hely, ahol a bebörtönzött személyek rendszeres és nyilvános megsemmisítése zajlik.”

Az utóbbi évek véres dél-amerikai börtönlázadásokra való tekintettel meg kell említeni, hogy Wheeler és Fiske (2005) tanulmánya szerint az olyan kognitív struktúrák, mint az agressziós forgatókönyvek, az ismételten felbukkanó agresszív helyzeteknek köszönhetően alakulnak ki, így stabilizálják az agressziót, és közvetett élettani hatásuk is van. A börtön ezáltal, mint agresszív közeg, azaz a totális intézményekre jellemző rigid léttér, vagy mint egy merev napirend betartására kényszerítő intézmény, minden erejével arra fogja kényszeríteni a bentlakót vagy a bent dolgozót, hogy maga is agresszív legyen. Ennek a társadalom sajátos módon nincs tudatában.

Strangeways

1990. április 1-jén a Manchester városbeli Strangeways börtönben lázadás tört ki, amely huszonöt napig tartott. Meghalt egy fogvatartott és egy testületi tag, valamint 47 fogvatartott és 147 börtönőr sebesült meg. A börtön előzetes házként működött, ami azt jelenti, hogy olyan személyek voltak fogva tartva az intézetben, akik még nem rendelkeztek ítélettel. A lázadás napján a börtönben 1 647 fogvatartott tartózkodott, holott hivatalosan csak 970 főt lehetett volna csak elhelyezni a börtönben, ez majdnem 70 %-os túltelítettséget jelent. A fogvatartottak átlagosan hárman voltak egy egyszemélyes zárkában. Ez úgy lehetséges, hogy az épületben speciális körletek is működtek, ahol szexuális jellegű bűncselekményt elkövetőket (sex offenderek) és védelemre szoruló fogvatartottakat helyeztek el. Ők általában egyedül voltak egy zárkában. A rabok egy héten csak egy alkalommal zuhanyozhattak, a zárkákban nem

volt vécé, hanem csak kübli. A fogvatartottak számára semmilyen programot nem biztosított az intézet a szabad levegőn tartózkodáson – séta a börtönudvaron – és az egyházi istentiszteleten kívül. Ez azt jelentette, hogy a fogvatartottak gyakorlatilag 23 órát a zárkájukon töltöttek el egy nap. A fogvatartók morális és szakmai színvonal is rontott a helyzeten. Mentségükre elmondható ugyan, hogy a börtönőri munka rendkívül nehéz egy jelentősen túltelített börtönben, gyakran túlkapasokat eredményez a szerepek közötti ellentmondás, az alacsony társadalmi megbecsültség, a média ellenszenvé, a rossz anyagi körülmények, és néha a fogvatartottak valóban provokatív viselkedése. Mindezeket túl a börtönben rendkívül rossz körülmények között zajlott a látogatók fogadása.

1990. április 1-je vasárnapra esett, délelőtt kilenc órakor istentisztelet kezdődött a börtön kápolnijában. 10.25-kor az akkor 28 éves Paul Taylor nevű fogvatartott kivette a lelkész kezéből a mikrofont, és a következőt mondta a háromszáz fős hallgatóságnak: „Ez az úriember az imént azt mondta, hogy Jézus képes megtörni a szívünk keménységét, én pedig most meg fogom nektek mutatni, hogy a börtön mennyire gorombává változtat titeket.”. 10.35 körül a Strangeways már a rabok kezén volt. Az intézetben mindössze száz börtönőr volt, akik nem voltak képesek megfékezni a több mint 1500 tomboló embert. Az épület néhány részét felgyújtották, és több tucat fogvatartott felmászott a tetőre. Az épület felé közelítő helikoptert a rabok cserepekkel dobálták. Az intézet „C” és az „E” szárnyában helyezték el a sex offendereket, a lázadó rabok a hatalmukba kerítették ezeket a körleteket is, és „Öljük meg a szörnyeket!” kiáltásokkal rárontottak a szexuális jellegű bűncselekményt elkövetőkre. A bántalmazásokba egyetlen fogvatartott halt bele a sajtó azon állításával ellentétben, hogy a sex offendereket lemészárolták. Itt is – mint a 2006-os dél-amerikai események idején – a sajtó jelenléte kifejezetten maliciózusnak volt minősíthető. Már a második napon megkezdődtek a tárgyalások, a személyzet az épület felét visszafoglalta, és csak a legelszántabb fogvatartottak tartottak ki a lázadás mellett. Paul Taylor egy megafon segítségével kommunikált a világgal, Byront, Shakespeare-t és Marxot idézett. Ahogy azt például az atticai eseményeknél is láthattuk, a világ minden részén kitörő börtönlázadások általában baloldali színezetűek. Feltételezhető, hogy ezek a túlkapasok a kisebbségben lévő, extrém jobboldali beállítódású személyzet ellen irányulnak. További zárt kognitív stílusra jellemző elem a korrupció, ami sajnos a börtönnek éppúgy diszfunkciója és axiomatikus összetevője, mint a kábítószer. A hatóságok megszüntették az áramszolgáltatást, hideg vízzel locsolták a börtönépület tetejét, és rendkívül hangos popzene sugárzásával próbálták megakadályozni, hogy a fogvatartottak kommunikálni tudjanak egymással. A manchesteri börtön tetejéről az utolsó öt lázadó rabot 1990. április 25-én szedték le egy kosaras tűzoltókocsi segítségével.

A lázadás idején tizenhét éves Jason Odgen, egykori fogvatartott, a börtönlázadás szemtanúja egy riportban (Whitehouse, 2004) elmondta, hogy agorafóbiával (ami valószínűleg PTSD – poszt traumatikus stressz zavar) diagnosztizálták, nem tudja elhagyni a lakását, szociális segélyekből él. Az események idején ő is az „E”

szárnyban tartózkodott, ahol a sex offenderek voltak, de neki közlekedési kihágás miatt kellett a börtönben tartózkodnia, mert nem tudta kifizetni a pénzbírságot. Elmondása szerint egy rabtársa egy hűsklopfolót adott a kezébe, ő elfogadta, hogy legyen valami a kezében, a következő sarokig futott a folyosón, majd eldobta a klopfolót. Mivel a fogvatartottak eltömítették a csatornákat, az épületben öt centiméter magas víz állt. Odgen a beszélőhelyiségbe menekült, ahonnan, 23 órai rettegés után szabadította ki a hatóság. Az egykori rab korábban kábítószer-fogyasztó volt, de a látottak olyan mély benyomást gyakoroltak rá, hogy felhagyott ezzel a szokásával.

Megjegyzendő, hogy az előzetes letartóztatáskor fellépő inkarcerációs sokk gyakran traumatikus hatású, ezért kifejezetten veszélyes, ha a fogvatartottak nem tudják valahogyan feldolgozni a feszültségüket. Jellemző PTSD-re utaló tünet lehet előzetesen letartóztatottnál, hogy megszűnik a személyiség kognitív és affektív része közötti korrespondancia, azaz a személyek patológiusan reaktívvá válnak. A reakció lehet öngyilkosság, önkárosítás, szomatizáció, de akár erőszak is. A börtön generálja a sztereotip gondolkodást, és mivel „minden erőszak a patetikus sztereotípiá illusztrációja”, az egyébként is erőszakos közeg, erőszakot szülhet. Baker (2006) szerint az újbóli bebörtönzés a folyamatos vigilens (izgatott) állapot miatt retraumatizálhatja a fogvatartottat, aki a már kiépült reakciók szerint fog reagálni az esetleges erőszakra. Ezért a többszörös visszaeső fogvatartottak, akik inkább a börtönlethez adaptálódtak, mintsem a szabad élethez, kifejezetten veszélyesek lehetnek a börtönlázadás szempontjából.

Fontos tudni továbbá, hogy a szexuális jellegű bűncselekményt elkövető fogvatartottak a börtöntársadalom legalján foglalnak helyet, feljük nyilvánul meg a társadalmi retribúció a legélesebben, sőt a fogvatartott társaik játsszák ebben a drámában a társadalom büntető szerepét. A sex offenderek a világ minden részén hosszabb ítéletet kapnak akár az emberölést elkövető személyeknél is. Hanson és Bussiére (1996) meta-analízise szerint ezek a személyek nem hajlamosak a bűnismétlésre, mindössze 13,4%-uk, ami jóval alacsonyabb az általános visszaesési mutató, a 35-40%-nál. Börtönlázadások esetén minden egyes külön kezelt fogvatartotti csoport tűsz vagy áldozat lehet, és ilyen tekintetben a sex offenderek a legveszélyeztetettebbek, az említett túlkompenzált retribúció miatt.

Az angliai lázadásnak hazai vonatkozása is van. Szintén 1990-ben a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Börtönben volt lázadás. A fogvatartottak azzal fenyegetőztek, hogy felgyújtják a börtönt. Az igen súlyos rendkívüli eseményt tárgyalással lehetett megelőzni. A fogvatartottak azonnali szabadulást követeltek. Elégedetlenségük indokolható volt, hiszen az országban éppen rendszerváltás zajlott, és a fogvatartottak további amnesztiát vártak, amit végül nem kaptak meg. A körülmények rendkívül sok pontban hasonlítottak egymásra, de magyar események elemzése egy másik tanulmány feladata lesz.

A Strangeways lázadás után készült el Angliában a Woolf-jelentés (1995), amely a következő javaslatokkal élt a börtönügyi és büntetőjogi szakmapolitika felé.

1. Csökkenteni kell a bűnözők és bűnesetek számát. Ezt a biztonság növelésével, preventív alapon kell elérni, azaz meg kell előzni, hogy a bűncselekmény bekövetkezzen. Harcolni kell az iskolátlanság, az illiteráció, a szegénység és a kiszolgáltatottság ellen. A kábítószer-problémával és a prostitúcióval szemben a büntetőpolitika nem lehet az első eszköz.

2. Sokkal hatékonyabb és rugalmasabb büntetéseket kell kifejleszteni. Senki sem ellenzi azt, hogy a veszélyes bűnözők a börtönbe kerüljenek. A posztmodern (nyugati) börtöneiben 30-40%-nyi azon személyeknek az aránya, akik kábítószer-problémával vagy értelmi fogyatékossgal élnek. A mentális sérülés és az drogabúzus is inkább gyógyászati/kezelési probléma mintsem büntetőjogi. Ezekre a személyekre a börtön detrimetáló (személyiségkárosító) hatással van.

3. Szintén a nyugati társadalmakra jellemző, hogy a menedékjogot kérő személyeket is bebörtönzik. Az idegenrendészeti őrizet gyakran alig különböztethető meg az előzetes letartóztatástól.

4. A túltelített börtönök a bűnözés melegágyai. Ilyen körülmények között minden rehabilitációs program kudarcot vall. Úgy tűnik, hogy képtelenség megtörni a bűnözés–börtön–bűnözés kört, ha nem tesszük nehezzé a bűncselekmények elkövetést, azaz hatékonyan kell fellépni a bűnözői magatartás ellen.

Lord Henry Kenneth Woolf 2005. október 1-jéig Anglia és Wales főügyésze volt. Woolf álláspontjával szemben, még 1993-ban inkább Michael Howard (idézi Cavadino és Dignan, 2006) konzervatív politikus 27 pontos javaslatai léptek életbe, tulajdonképpen ez volt a „prison works”, azaz a működő börtön, és ekkor kezdődött el Angliában a börtönprivatizáció, ezzel nem csökkent a börtönpopuláció, ami ellen Howard úgy érvelt, hogy egy börtönrendszert nem lehet úgy sikeresnek nyilvánítani, hogy csökkentjük a fogvatartottak számát. 1997-ben ismét a Munkáspárt került hatalomra, és a howardi nézeteket dogmatikussággal vádolták. Howard intézkedései valóban represszívek voltak, mint például a kötelező kábítószer-szűrés megszüntetése vagy a zárkatévek rendszeresítésének visszavonása.

A magyar börtönrendszert sokan illetik azzal a kritikával, hogy áthatja a politika (csak egy példát hozok itt: az enyhébb végrehajtási szabályok ismételt liberalizációját...), holott ez a sajnálatos tény nem csak hazánkban jellemző. Ugyanakkor a börtönt és a börtönlázadást képtelenség politika és társadalom nélkül értelmezni.

Felhasznált irodalom

- Baker, C.** (2006): Forensic validity of a PTSD diagnosis. A National Center for PTSD fact sheet. Forrás: <http://www.traumatic-stress-treatment.com/artforensicvalidity.html> [2006-06-30]
- Cavadino M. – Dignan J.** (2006): Penal systems – a comparative approach. Sage Publications, London.
- Christie, N.** (2004): Büntetésipar. Osiris Kiadó, Budapest.
- Clements, C. B.** (1982): Psychological roles and issues in recent prison litigation. In: Gunn, J. & Farrington, D. P. (Eds.): Abnormal offenders, delinquency and the criminal justice system.. New York, Wiley. 37–59. p.
- Darley, J. M. – Latane, B.** (1968): Bystander intervention in emergencies: diffusion of responsibility. *Journal of Personality and Social Psychology* 8, 377-383. p.
- EMCDDA – European Monitoring Centre for Drugs and Drug Addiction** (2005): Annual report 2005: the state of the drugs problem in Europe. Chapter 7. Crime and prison issues. Forrás: <http://ar2005.emcdda.europa.eu/en/page081-en.html> [2006-06-28]
- Haney, C.** (1998): Limits to prison pain: Modern psychological theory and rational crime control policy. American Psychological Association, Washington.
- Hanson, R. K. – Bussiere, M. T.** (1996): Predictors of sexual offender recidivism: a meta-analysis. (User Report No. 1996-04). Department of the Solicitor General of Canada, Ottawa.
- King's College London** (2006): International Centre for Prison Studies, Prison Brief – Europe. Forrás: <http://www.kcl.ac.uk/depsta/rel/icps/worldbrief/europe.html> [2006-06-28]
- Krus, D. J. – Hoehl, L. S.** (1994): Issues associated with international incarceration rates. *Psychological Reports*, 75. 1491-1495. p.
- Lipton, D. S. – Martinson, R. – Wilks, J.** (1975): The effectiveness of correctional treatment: a survey of treatment valuation study. Praeger Press, New York.
- Minnaar, A. – Mistry, D. – Louw, A.** (2000): Justice versus retribution: attitudes to punishment in the Eastern Cape, February 2000. Monograph No. 45. Forrás: <http://www.iss.co.za/pubs/Monographs/No45/RoleAndFunc.pris.html#Anchor-35148> [2006-06-28]
- O'Leary, V. – Duffee, D.** (1971): Correctional policy: a classification of goals designed for change. *Crime and Delinquency*, Vol. 18. 379. p.
- Rice, M. E. – Grant, G. T.** (1997): The treatment of adult offenders. In Stoff, D. M., Breiling, J., Maser, J. D. (Eds.): *Handbook of antisocial behavior*. Wiley, New York. 425-435. p.
- Robbennolt, J. K. – Darley, J. M. – MacCoun, R. J.** (2003): Symbolism and incommensurability in civil sanctioning: decision makers as goal managers. *Brooklyn Law Review*.
- Schlosser, E.** (1998): The prison-industrial complex. *Atlantic Monthly*, 282, 51–77. p.
- Stephenson, B. L. et al** (2006): Sexual behaviours of HIV-seropositive men and

women following release from prison. Royal Society of Medicine Press Limited, Volume 17. February, 103-108. p.

Stoever, H. (2002): Drug substitution treatment and needle exchange programs in German and European prisons. *Journal of Drug Issues*, Spring 2002.

Stoff, D. M.– Breiling, J.– Maser, J. D. (Eds.) (1997): *Handbook of antisocial behavior*. Wiley, New York.

Taylor, H. (2004): More than twothirds of Americans continue to support the death penalty. *The Harris Poll* 2. January 7. Forrás: http://www.harrisinteractive.com/harris_poll/index.asp?PID=431 [2006. 06. 28.]

Wheeler, M. E. – Fiske, S. T. (2005): Controlling racial prejudice and stereotyping: social cognitive goals affect amygdala and stereotype activation. *Psychological Science*, 16. 56-63. p.

Whitehouse, J. (2004): „15 years on, and Strangeways riot still haunts me”. *Oldham Advertiser*. Forrás: http://www.oldhamadvertiser.co.uk/news/s/177/177527_15_years_on_and_strangeways_riot_still_haunts_me.html [2006. 06. 30.]

Woolf, H. K. (1995): *Woolf report prison disturbances April 1990: report of an inquiry by the Rt. Hon. Lord Justice Woolf (Parts I. & II.) and His Honour Judge Stephen Tumin (Part II.)* (HMSO, 1995).

Zimbardo, P. G. – Andersen, S. (1993): Understanding mind control: exotic and mundane mental manipulations. In: Langone, M. (Ed.): *Recover from cults: help for victims of psychological and spiritual abuse*. Norton, New York. 104–125. p.